

TARTU VÄRAVA EESLINNA TEKKEST, HÄVINGUST NING TAASKUJUNEMISEST. UUSI ANDMEID ARHEOLOOGILISTELT KAEVAMISTELT 1996–2005

Arvi Haak, Viljandi Muuseumi arheoloog

Sissejuhatus

“Linn” ja “maa” on üks keskaja teravamaid vastandusi. Nendevahelised erinevused olid toona kõige suuremad Läänemere idakaldal. Ehkki toonaste linnade piire märkisid kaitserajatised – linnamüür ja vallikraavid, hiljem bastionid, pole üksühene vastandamine siiski võimalik. Nagu tänapäeva linnad ei lõpe linnapiiril, ei märgi ka keskaegne linnamüür tollaste “tsivilisatsiooni saarekeste” (nagu keskaegseid linnu kirjanduses sageli nimetatakse) mõjuala piire. Kui käsitleda linna keskusena, mis koondab mingi tegevusega (kaubandusega, käsitööga, tööstusega vms) seotud inimesi, on eeslinnad otsekui piirialaks. Ühelt poolt on nende olemasolu tõmbekeskuseta mõeldamatu, teisalt on nad ometi “väljaspool”, olgu siis kaitsvast linnamüürist või tüüpilisest linnakärast. Kui tänapäevastes suurlinnades on eeslinnade rahulikum ja ruumikam keskkond jõukamate ühiskonnaliikmete elualaks, siis keskaegsetes eeslinnades leidsid eluaseme madalamate ühiskonnaklasside liikmed või ka need, kes tegelesid kaaskodanikele ebameeldivate või suisa ohtlike tegevustega (sepad ja pottsepad, lihunikud, nahaparakalid jne). Samas on seasel elul mõnevõrra ka maa-elu tunnusjooni. Eeslinnade olemasolu, suurus ja iseloom sõltuvad suuresti linnakeskuse tähtsusest, mõjuvõimust ja elukorraldusest. Sealne elukeskkond on ka märkimisväärselt ebakindlam, sest juhtumid, kus linna piiramisel eeslinnad maha põletati, pole kuigi haruldased. Sageli juhtus seda tulirelvade laialdasema kasutamise perioodil, sest eeslinnarajatistes võisid piirajad suurtükitele eest varju leida.

Viljandi oli keskajal väikelinn. Elanike arv jäi arvatavasti 1000 ja 1500 vahele (võrdluseks: Pariisis elas 14. sajandi algul ca 80 tuhat inimest, Lüübekis 20–40 tuhat, Tallinnas 16. sajandiks 7–8 tuhat). Viljandi eeslinnad olid tekkinud mõlema linnavärava ette ning omavahel kokku ei kasvanud. Linnakodanike ja eeslinnaasukate suhetele võis värvi lisada ka asjaolu, et linnakodanikel oli õigus peenramaale

linnapiiridest väljaspool, nagu sedastab korduvalt 1599. a Poola revisjon (Viljandi linn...).

Käesolev artikkel vaatleb Viljandi põhjapoolse eeslinna – Tartu värava eeslinna – tekke-, arengu- ja hävingulugu selle taastasutamiseni 18. sajandi II poolel. Artikli eesmärgiks on selgitada, millal tekkis Viljandi keskaegne põhjapoolne eeslinn, kui suurel alal see paiknes, milliste elualadega sealsed elanikud elatist teenisid, millal tekkis asustuskatke ning kuidas kulges eeslinna taastasutamine.

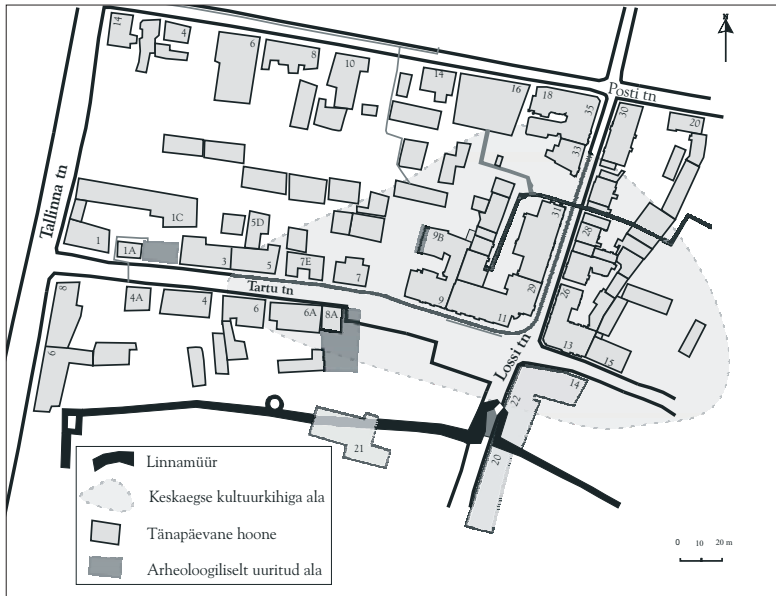
Kui varasema perioodi kohta saab allikmaterjalina kasutada vaid arheoloogiliste kaevamiste tulemusi, siis eeslinna taastekke käsitus tugineb paljuski Eesti Ajalooarhiivis säilitatavale plaanimaterjalile. Üheks käesoleva artikli kirjutamise ajendiks on 2005. a Tartu tn 8A krundil toimunud arheoloogilised uuringud, mis lubavad väliuurin-gutega kogutud andmestikku kirjalike allikate teadetega kõrvutada. Arvan, et kogutud andmed lubavad 1980. aastate lõpul koostatud 160. ja 161. kvartalite ajaloolistele õienditele (Eimre 1988; 1989) mõningaid olulisi täiendusi teha.

Kirjasõnas on Viljandi põhjapoolse eeslinna kujunemisküsimusi seni vaid põgusalt käsitletud. Avaldatud on 2001. aastal keskküttetrassi rajamisega kaasnenud arheoloogiliste kaevamiste tulemused (Haak & Valk 2002, Haak jt 2002). Seatiigi asukohaga seonduvat on käsitletud kunstiajaloolane Kaur Alntoa (1989). Eeslinnade uusaegset kujunemislugu on kvartalite käsikirjalistes ajaloolistes õiendites põhjalikult käsitletud kunstiajaloolane Maret Eimre (1988; 1989). Trükivalmis on ka Tartu tn 8A uuringute tulemuste ingliskeelne kokkuvõte (Haak & Lätti ilmumisel).

Arheoloogilised uuringud Tartu värava eeslinna alal

Tartu värava eeslinnas toimusid arheoloogilised uuringud 1996. (Kodar 1997; Sarv 1996; Valk 1996), 2001. (Haak 2002; Valk 2001), 2002. (Haak), 2003. (Lätti, Valk) ja 2005. aastal (Haak 2006). Ehkki arheoloogiliselt on läbi uuritud suhteliselt väike osa eeslinna territooriumist (joonis 1), peaks kogutud andmetest piisama esmaseks ülevaatlilikuks kokkuvõtteks.

Eeslinna arheoloogiline uurimine algas 1996. a, kui georadardamise ja puurimisega määrati kindlaks Viljandi vanalinna muinsuskaitsetsooni piirid. Kultuurkihti esines Tallinna, Posti ja Koidu tänava vahelisel alal,

Joonis 1. Tartu värava eeslinna asendiplaan ning arheoloogiliselt uuritud alad.

kusjuures vahetult Tallinna tänava äärde see tõenäoliselt ei ulatunud. Ka Posti tänavat ei saa pidada eeslinnatänavaks ning Koidu tänavalt leitud kultuurkihi vanus jäi ebamääraseks (Valk 1996, 25–26). Samal aastal toimus järelevalve Tartu tänava kanalisatsioonitrasside vahetusel, kust koguti peamiselt 16.–18. sajandi leide (Sarv 1996). Lossi tn 11 (EVE maja) esisel alal toimunud trassikaevamiste käigus leiti kesk-aegne kultuurkiht. Lisaks teekohale viitavatele rattaroobastele oletati puidujäänuste ja postiaukude põhjal ka kerghoonestust (Kodar 1997). Kultuurkihist koguti suhteliselt arvukalt leide, millest võib märkida jäänaelte ning importkeraamika arvukat esinemist.

Põhjalikumad infot eeslinna kultuurkihi iseloomust ning levikualast oli võimalik koguda järelevalvetööde käigus küttetrassi paigaldamisel 2001. a (Haak & Valk 2002). Ilmnes, et kõige intensiivsem eeslinna kiht paikneb Lossi, Posti ja Tartu tänavate vahelises hoovis, tänapäevase Viljandi kohviku ning AS Domotex tootmishoone vahelisel alal. Sealt kogutud leiud viitavad ka sepa- ja rätsepatööle, samuti luutöötlemisele. Kultuurkiht jätkus ka Lossi tänava all ning teisel pool Lossi tänavat

antikvariaadi hoovis, kuid seal esines üksikute keskaja leidude kõrval arvukamalt uusaegseid, enamasti 18.–19. sajandi leide. 2002. a Tartu tn 9 hoovimaja juurdeehitusel toimunud järelevalve käigus avastati tõenäoliselt 19. sajandi puithoone vundament ning 18.–19. sajandi kultuurkiht. Tõenäoliselt 15.–16. sajandil on kultuurkiht tekkinud ka Tartu tänava Tallinna tänava poolses osas, nagu ilmnes sporditarvete kaupluse (Tartu tn 1A) ehitusplatsil ning kaablitrassides (järelevalvetöid juhatanud arheoloog P. Lätti suulised andmed). 2005. a järelevalvetöödel Tartu tn 8A uue ärihoone ehitusel selgus, et vallikraavi vastaskülgl polnud keskajal hoonestatud: varaseimad leiud sellel ala pärinevad 18. sajandi II poolest või 19. sajandist. Kultuurkiht on nimetatud alal tekkinud aga alles 19. sajandil (Haak 2006).

Küsimus kultuurkihi levikualast Lossi tänavast ida pool on seni selgusetu. 2001. a järelevalvetööde käigus lõppes kultuurkiht endise kinohoone sisemuses, nn Prokuröri pargis seda ei esinenud. Ka 2004. a järelevalvetöödel ei täheldatud keskküttetrassi kaevamisel kultuurkihi esinemist pargi alal, kuid looduslikul aluspinnasel paiknev muld vajaks siiski põhjalikumat uurimist: 2001. a leiti sealt importkeraamika kild (VM 10848: 100). Keskaegse eeslinnakihi ligikaudset ulatust kujutab hall ala joonisel 1.

Keskaegse eeslinna kujunemisloost, hävingust ning elanikest

Varaseimad leiud Tartu värava eeslinna alal pärinevad 13. sajandi lõpust või 14. sajandi I poolest. Nii leiti 1996. a kaevamistel laine- ja joonornamendiga keraamika kild (VM 11117: 28), mis kuulub nn Pihkva tüüpi keraamika rühma 3: 3 (Tvauri 2000, 104–105). Samast kontekstist pärinevad ka Alam-Saksimaa ning Siegburgi kivikeraamika killud, mis on valmistatud 14. sajandil, osa neist sajandi I poolel. 14. sajandi kivikeraamikat leiti ka 2001. a järelevalvetööde käigus.

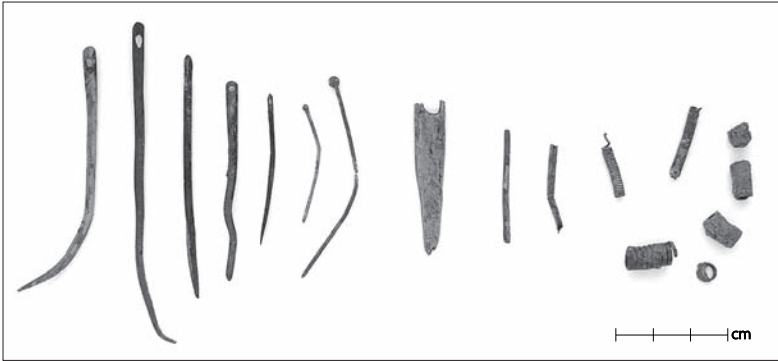
Tundub, et kõige aktiivsem elutegevus nimetatud piirkonnas on toimunud 14. sajandi II poolel ja 15. sajandil. Sellest perioodist pärineb lõviosa leitud importkeraamikast (Siegburgi, Waldenburi tooted), samuti võib sellesse ajavahemikku dateerida nn Pihkva 4. keraamikarühmaga seostatavad killud (Haak & Valk 2002, joonis 6: 6–7) ning ehk ka leitud klaasnõude katked (VM 10872: 45, 311; VM 10848: 71–72). 2001. a trassidest leiti ka kaks münti – 14. sajandi Põhja-Saksa

brakteaat (VM 10848: 76) ning pärast 1398. aastat löödud ning 1422. aasta rahareformini kasutatud Tallinna *lübische*¹ (VM 10872: 189). Ka suurem šlakikogus (VM 10872: 337, 346, 348, 438 jne), mis leiti ühest süvendist 2001. a trassil, ning samast piirkonnast leitud tiiglikatke (VM 10872: 407) seostub kaasleidude põhjal just nimetatud perioodiga. Tundub, et vähemalt üks seppadest on oma tulehtlikku tööd teinud eeslinnas. Siinkohal võib märkida, et ka Riia värava eeslinnast on leitud arvukalt šlakki, s.h kaks nn ääsi põhja (VM 11090: 210, 330), kuid pole kindel, kas neid on võimalik dateerida täpsemalt kui vahemikku 14.–16. sajand.

Hoonejäänustest on vaatlusalusest piirkonnast vaid väga nappe teateid. Kuna mõlemad põhjalikumad arheoloogilised uuringud (1996. ja 2001. a) olid sisuliselt trassijärelevalved, siis on sellisel juhul ka puithoonete jäänuseid (nt aluskive, sest täisvundamenti puithoonetele sageli ei rajatud) ka küllaltki raske eristada. 1996. a kaevamiste märkmetes mainitakse sissekaevest leitud puidujäänuseid, mis võiksid mingile rajatisele viidata (Kodar 1997), kuid olemasolevate andmete põhjal pole võimalik selle konstruktsioonist midagi selgemat välja lugeda. Küll väärivad tähelepanu 68 vaiaauku (läbimõõt 4–8 cm, sügavus 9–12 cm) ca 12 m² suurusel alal (Kodar 1997), mis on ilmselt jäänused vitsaiast. Seega on Tartu tänavast põhja pool piki tänavat asunud krundipiire kogutud leidude põhjal toimunud küllaltki intensiivne elutegevus. Ka nimetatud vitsaia jäänused seostuvad 14. sajandi kihistustega.

Ainulaadseks leiuks keskaja muististe kaevamistel on nõelte, nõõpnõelte ning tekstiilikaunistuste kollektsioon (joonis 2) 2001. a trassikaevamistelt (7 nõela, 2 nõõpnõela, 4 pronkstorukese katket, luust süstiku või nõela katke, kolme pronksspiraali katked). Võib eeldada, et sellise nõelte koguse leidmine ca 1 m laiuse trassi alalt viitab mõnevõrra aktiivsemale õmblustegevusele kui tavapärane kodukäsitöö. Seega on alust oletuseks, et Tartu värava eeslinnas paiknes ka rätsepatöökoda. Asjaolu, et mitmed nõelad olid kõveraks paindunud ja torukesed kõverdunud ning murdunud, viitab nende kasutamisele ja äraviskamisele, mitte näiteks müügile toodud kaubakogusele. Tekstiilitööl võiksid viidata ka leitud pronksspiraalid (joonis 2, paremal), mida hilisrauaajal ja harvem ka keskajal kasutati tekstiilide kaunistamisel.

¹ Määras Ivar Leimus (Eesti Ajaloomuuseum), *lübische* määrangut täpsustas Mauri Kiudsoo (Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut).

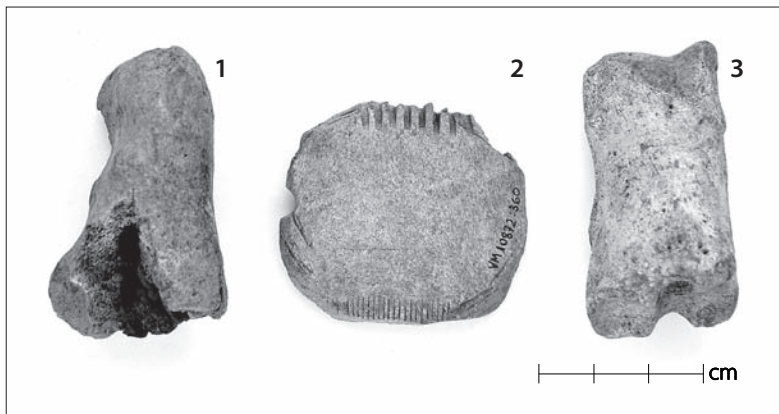
Joonis 2. Tekstiilitöövahendeid 14.–15. sajandi kultuurkihist Lossi tänava hoovis (VM 10872: 356, 149, 141, 148, 185a, 90, 179, 126, 91, 357, 98, 150, 384). Foto: Herki Helves.

Märkimisväärseks leiuks on ka 1996. a leitud kolmest pronksspiraalkatkest valmistatud “kett” (VM 11117: 16). Pronksspiraale on sageli tõlgendatud “eestipäraste” kaunistustena. Kindlalt võib väita, et need ei seonu keskaegse moeriietusega. Linnakontekstis on neid leitud näiteks Tartu keskaegsetest jäätmekastidest. Ka Viljandi keskaegsest eeslinnakihist leitud pronksspiraalid pärinevad tõenäoliselt eestipärasest rõivastusest. Tundub tõenäoline, et eeslinnas elas arvukalt eestlasi.

Nimetatud piirkonnast on mõnevõrra leitud ka luutöötlemisjääke, peamiselt laastukesti, kuid ka saagimisjälgedega ülejääke ning pooltootena valmisloigatud pulgakesi, mis on mingil põhjusel jäänud esemeks vormimata. Kuna nende hulk on suhteliselt väike (ca 20 eksemplari) ja ühtegi esemetoorikut ei leitud, võib oletada, et luutöötlemisjäljed seostuvad kodukäsitööga, mille käigus valmistati mõni majapidamises vajaminev ese. Päriselt ei saa välistada ka mõne luutöötleja lühiajalist tegutsemist eeslinnas.

Mainida võib ka kahe keeglinupu (joonis 3: 1, 3) leidmist. Tegu on varbaluudega, millest ühte on puuritud raskuse paigutamiseks auk, teise löödud raudnael. Ka ümmarguseks loigatud nurkadega kammikatke (joonis 3: 2) võis kasutusel olla mängunupuna.

Lisaks eestipärastele leidudele on eeslinnast suhteliselt arvukalt saadud ka saksa kultuuriruumile iseloomulikke esemeid. Pronksspiraalidega koos leitud nõöpnöelu (joonis 2, keskel) võidi kasutada saksapärase uhkete peakatete kinnitamisel. Lisaks importkeraamikale

Joonis 3. Mängunuppe keskaegsest kultuurkihist Tartu värava eeslinnas. (VM 11117: 27, VM 10872: 360, 200). Foto: Herki Helves.

on saksapärase elustiili märgiks ka klaasist joogipeekrite katkete esinemine.

Küsimus, millal Tartu värava ees asunud eeslinn hävis, on mõnevõrra selgusetu. 16. sajandisse, eriti selle II poolde dateeritavaid leide on piirkonnast kogutud väga vähe. Sellele perioodile väga iseloomulikke venepärast, nn Pihkva 5. rühma keraamikat pole üldse leitud, aga ka renessansiaegset importkeraamikat esindab vaid üks Raerenis valmistatud nõu kild (VM 10872: 213). Märkimisväärseks 16. sajandi leiuks on kaheksakandilise klaaspeekri katke (VM 10872: 219). Leitud pole ka sõjapidamisele viitavaid esemeid, nt nooleotsi, püssikuule või nende valamisvorme, nn püssiluku tulekivi jne. Kui Dionysius Fabriciuse kroonika põhjal on teada, et Viljandi piiramise eel 1560. aastal laskis endine ordumeister Fürstenberg lammutada Katariina kabeli (Fabricius 1900, 124), võib oletada ka eeslinnarajatiste hävitamist. Välistada ei saa ka võimalust, et eeslinna häving on toimunud mõnevõrra varem. Ühe võimaliku põhjusena on välja pakutud venelaste 1481. aasta sõjaretke (vt Haak & Valk 2002, 100). See võimalus on kindlalt 16. sajandisse dateeritavate välismaist päritolu klaasi- ja keraamikaleidude esinemise põhjal küll vähe tõenäoline. Siiski tundub, et eeslinn on maha jäetud Liivi sõja eel või puhkemisel, sest paljudes Eesti linnades ning ka Viljandi linnusel ja linna alal rohkesti esinevat nn Pihkva tüüpi 5. rühma keraamikat (vt Tvauri 2004) pole siit leitud.

Eeslinna tänavate kujunemisest

1688. aasta Viljandi linnakindlustuste plaanil (originaal Rootsi Sõjarihiivis) on näha, et Tartu väravast väljuv põhiline tee järgib suures joones **Tartu tänav** lääneosa praegust joont ning sellest hargneb tee ida poole, järve äärde. Tundub, et vähemalt lääne poole, praeguse Tallinna tänavani suunduv teelõik oli olemas ka keskajal, vähemalt võiks 1996. aasta kaevamistel leitud rattaroopad viidata selle tee korduvale kasutamisele. 1790. aastate plaan näitab tee õgvendamist, enne seda on see olnud mõnevõrra käänulisem ning järginud valikraavi kulgemist.

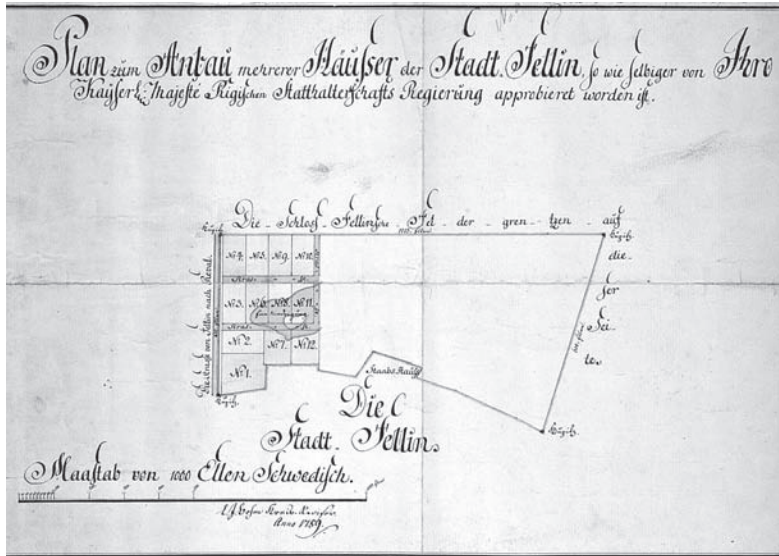
Küsimusele, kas keskajal eksisteeris ka praeguse **Lossi tänav** eelkäija, pole võimalik üheselt vastata. Igatahes 17. sajandi lõpu Rootsi kaart selleaegset teed ei kujuta. 1790. aastal tõmmati rae otsusega Lossi tn pikenduse rajamiseks krundipiire 10–20 jalga tagasi, et tänavale ruumi teha (Eimre 1988, 7). 2001. a kaevamistel selgus, et Lossi tn kohal on säilinud vaid üks munakivisillutus vahetult asfaldi all, seega on tegu 19. või 20. sajandi tänavakattega. 14. sajandi ladestustega seostati väikestest munakividest liivapadjata prügិតust (Valk 2001, 4), kuid selle esinemine ei võimalda otsustada, kas tegemist võis olla tänavaalaga: samamoodi prügitati ka hoove või ka hoonetevahelisi käiguteid.

Ka **Posti tänav** planeeriti 1780. aastate lõpul, see esineb 1789. aasta krundiplaanil ning kulgeb läbi oletatava Seatiigi (EAA 1002-1-1820). Arheoloogilised kaevamised Posti tänaval 2000. aastal tõid päevavalgele 17.–18. sajandi kultuurikihi praeguse Posti tn 9 ees (Haak 2001), kuid see võib seostuda ka üksikmajapidamise või Seasaare kõrtsi asukohaga.

Samal ajal eraldati linnale ning märgiti maha ka **Mäe tänav** ja **Koidu tänav** põhjapoolne osa endisest harjutusväljakust põhja pool, s.t ligikaudu praegusest käänukohast Jakobsoni tänavani (Alttoa 1977, 58). Eesti Ajalooarhiivis on säilinud ka arvatavasti 19. sajandi algul valmistatud plaan, kus eeslinnakrundid on välja jagatud, kuid seal asuvad hooned on enamuses veel ehitamata, vähemalt neid plaanil ei kujutata (joonis 4).

Eeslinna taasteke

Kaevamisleiud näitavad, et mingi asustusüksus tekkis nimetatud piirkonda 17. sajandil. Sellele viitavad 2000. aasta trassist ning ja 2001. aasta trassi lääneosast, aga ka 1996. a uuringutel Tartu tänav lääneosast lei-

Joonis 4. Kruntide plaan nn uuslinna *Plan von Aufbau mehrerer Häuser der Stadt Fellin* (EAA 1002-1-1820).

tud savipiipude varred, samuti nn Pihkva 5. rühma keraamika esinemi-
ne Posti tänava ühes lõigus. Välistatud pole ka asjaolu, et Tartu tänaval
ja Posti tänava piirkonnast leitud elutegevusjäljed pole omavahel seotud: Posti tänava äärne võis seostuda Seasaare kõrtsi alge asupaigaga
(vt Altoa 1989), Tartu tänaval asunud jäljed aga linnast väljuva teega.

Nagu ajaloolise kaardimaterjali ja kirjalike allikate põhjal selgub, sai linn võimaluse oma keskaegsetest piiridest väljuda 18. sajandi viimasel kümnendil. 1789. aasta senati ukaasiga eraldati Viljandi mõisa maa-dest Tallinna, Posti ja Lossi tänava vaheline maatükk ning liideti linnaga, kusjuures kvartalis paiknes sel aastal kolm varem ehitatud maja. Ehitustöödega võidi alustada järgmisel aastal, sest sel alal paiknesid mõisa viljapõllud, mis sügisel koristati (Eimre 1988, 10). Toona hoones-tati Tartu tänav Tallinna ja Lossi tn vahel ning mõõdeti sisse krundid Tartu ja Posti tänava vahelises kvartalis (EAA 1002-1-1820). Uus linna-osa sai nimeks *Neustadt* (Eimre 1988, 5). 1790. aasta plaan (Brotze) näitab, et toona asus hooneid vallikraavi põhjaküljel Tartu tänava ääres ning ka hilisema Supeluse tänava piirkonnas linna idaküljel. Vanimad

hooned nimetatud piirkonnas, Tartu tn lõunaküljel, pärinevad arvata-vasti 18. sajandi lõpust või 19. sajandi algusest. Toonased krundid olid suuremad, nt 1832. a plaanil on Tartu tänava ääres Tallinna ja Lossi tn vahel vaid viis krunti (20. sajandi algul 9 ja tänapäeval koos haljasalaga 8). Nende omanikeks olid (Tallinna tn poolt) tisler Bickel, nahaparkal Emmerich, kaupmees Pfeiffer'i pärijad ning kaupmehed Schmiedte ja Schiedt (EAA 1002-1-1826).

Piirkonna arengust 19. sajandi jooksul saame kaardimaterjali põhjal teha mõningaid küllaltki põhjalikke järeldusi. Tundub, et alates sajandi viimastest kolmandikust kujunes Tartu tänav keskseks äritänavaks ning käsitöölised olid sunnitud mujale kolima. Siinkohal on oluline Tartu ja Lossi tänaval 1894. aastal toimunud tulekahju, mille tagajärjel puit-hooned hävisid ning piirkonda ehitati hulgaliselt kivihooneid.² Siiski polnud tegu vaid ühesuunalise protsessiga, näiteks tegutses 1920. aastatel Tartu tn 6A krundil H. Wohrmanni paberossikestade vabrik (Moora 1983, 13). Peamiselt tegutsesid 1920. aastatel Tartu tänaval siiski kaup-lused, nagu O/Ü Unioni jalanõudekauplus Tartu tn 1, E. Rieprichi ja Reieri nahakauplused Tartu tn 4, J. Ratase kella- ja kullassepäari Tartu tn 9, lisaks kino Modern Tartu tn 9, J. Kremeri riidekauplus Tartu tn 7, J. Leokese raamatukauplus ning Warle ja Ungersoni naha- ja tubaka-kauplused Tartu ja Lossi tn nurgal (Moora 1983, 15).

Mikropiirkonna arengu kohta on huvitavaks allikaks ka Viljandi Muuseumi arhiivkogus säilitatavad tulekindlustuslepingud (VM 9248), milles on loetletud ka krundil asunud kõrvalhooned, nende ehitus- ja katusekattematerjal. Näitena vaatleme siinkohal pikemalt Tartu tn 8 krundi kujunemislugu, mille kohta on säilinud kirjalikke allikaid 20. sajandi algusest, kuid saame toetuda ka arheoloogilise järelevalve käi-gus tehtud tähelepanekutele.

Elutegevus nimetatud krundil algas arvatavasti 18. sajandi lõpul. Lisaks ülalloetletud kirjalike allikate andmetele toetab nimetatud dateeringut ka krundil vallikraavi serva lähedal avastatud, tellistega täi-detud sissekaeve leiuvaines (joonis 5).

Enne 1820. aastaid, mil tänava äärde ehitati väike puumaja (endi-se "Isu Toa" hoone eelkäija), on elutegevus krundil olnud suhteliselt tagasihoidlik. Praegu Tartu tn 8A asuv puuhoone esineb esmakordselt

² Esimesena märkis 1894. aasta tulekahju osatähtsust Viljandi linna-keskuse ümberkujundamisel K. Alttoa (1977).

Joonis 5. Tartu tn 8A uue ärihoone vundamendisüvendi vaheprofiil. Näha on täidetud vallikraavi põhjaserv (noolega tähistatud).

1832. aasta plaanil, siis osana praegusest Tartu tn 6A krundist, ning seda mainitakse ka 1821. aasta dokumentides. Samas pole võimatu, et algne ruudukujuline hoone on 1860. aastatel asendatud praeguse ristkülikukujulise puithoonega (Eimre 1989, 22). Samal ajal on hoovi tekkinud kümme-konnan sentimeetri paksune kultuurikiht, kuid see ei sisalda mingeid märkimisväärseid leide. Arvatavasti on tegu loodusliku mullaga segunenud kihiga. Elutegevus intensiivistus vallikraavi täitmise järel 1860. aastatel. 1888. aastal eraldati kingsepp Kichnole Tartu tänava lõunaküljel krunt, mida ta 1895. aastal vallikraavi arvelt suurendas ning samal aastal ehitas ka praeguseks hävinud kivimaja aadressiga Tartu tn 8 (Eimre 1988, 23), kus hiljemalt 20. sajandi alguseks asus pagaritöökoda (VM 9248: 1014). 1899. aastal projekteeriti puumajale (praegu Tartu tn 8A) tellistest plekk-katusega juurdeehitus, kus asusid köök ja elutuba, puithoonesse jäi poeruum³. 1899. aastal ostis kivimaja Vastemõisa valla talupoeg Hans Bärson (ka Bäärson, Barson), kellele 1930. aastatel kuulusid mõlemad hooned (VM 9594). Lisaks nimetatud tulekindlustuslepingule esineb see töökoda kondiitritööstusena veel

³ Plan zum Anbau aus Ziegel mit einem Eisenblech Dach auf dem Grundstück № 58 den Erben A. A. Rosenberg gehörig (1899) Viljandi Muuseumi arhiivkogus.

Joonis 6. Tartu tn 1920. aastatel.

1925. aasta aadressraamatus (Riikline aadress-raamat 1925, 322), ja tollastel fotodel ripub hoone ukse kohal ühemõtteline kringlike (joonis 6). 1921. a aadressraamat mainib samas majas aga E. Räägeli saapatööstust (Eesti 1921, 319). Aprillis 1938 on Hans Bärson esitanud taotluse oma “ärimaja” fassaadi ümberkujundamiseks, soovides 1. korrusele rajada suured klaasaknad, keskel asuva ukse ning suured reklaamkirjad.

20. sajandi teisel kümnendil on ümber ehitatud krundi sisemuses asunud tallihoone. Kahlite ning põrandalaudade vahelt leitud 1922. aasta ühemargase müüdi põhjal otsustades on sinna toona rajatud pesuruumid – pesuköök või saun. Sajandi algul on hoov saanud munakivisillutise.

Viimane suurem ümberkujundamine nimetatud piirkonnas toimus 1944. aasta suurtulekahju järel, kui 1950. aastateks tasandati varemed ning rajati haljasala. Nimetatud krundil on tolelaegsete sündmuste tunnistuseks keldritest leitud padrunisalv ning Saksa sõjaväe valgusraketid.

Mõnda pagaritöökojast Tartu tänav 8 ning pagaritööst Viljandis enne Teist maailmasõda

2005. aasta uuringutel Tartu tn 8 krundilt leitud pagariahi tekitas mitmeid küsimusi – lahtine oli esialgu nii ahju rajamisaeg ja kasutus-aeg kui ka seos kirjalikest allikatest teadaolevate pagaritöökodadega.

Seetõttu võiks asjakohane olla ka ajalooline tagasivaade varasematele andmetele pagaritöö kohta Viljandis.

Esimesed teated pagaritööst Viljandis ulatuvad keskaega. Keskaegse linnaõigusega oli küpsetamisõigus Viljandis vaid saksa soost elanikel. 1481. a linnaprivileegide kinnitamisel rõhutatakse, et “vana määrus”, mille järgi küpsetada võivad vaid “õiged sakslased”, peab kehtima jääma (Leimus 2001). 1533. a linnaprivileegide kinnitamisel (Leimus 2002) mainitakse küpsetamist koguni kolmel korral: see, kes tahab [leiba] küpsetada, peab olema sakslane või vähemalt sakslasega abielus, laitmata elukommetega, ning küpsetama vähemalt 14-loodiseid (=182 g) saiu.

Kindlasti tegutsesid pagarid ka uusaegses Viljandis, kuid see teema on seni uurimata. Rohkesti on teateid pagari- ja kondiitriäridest Eesti Vabariigi ajal. Kirjalikes allikais esineb J. Rummo Pagari- ja kondiitritööstus Lossi tn 15 (tellismaja Kauba ja Lossi tn nurgal), see esineb ka aadressraamatutes ning mitmes arhiiviallikas, nagu ka Gustav Tänaava pagari- ja kondiitritööstus Tartu tn 13 (Sakala Panga majas). Tallinna tn 3 asunud pagaritöökoda mainitakse 1936.–37. aasta aadressraamatus (Eesti Aadress-raamat 1936). Kaevamisi külastanud endise pottsepa andmetel asus nimetatud hoone (endise kooperatiivi) keldris kaks kaevamistel avastatuga sarnanenud ahju. Lossi tn 22 asus E. Kurriku kondiitriäri. 1931. a mainitakse A. Mõttuse kondiitri- ja pagariäri Tartu tn 12. Samuti räägitakse, et pagariahi asunud praegu Kõsti poeks kohandatud hoone keldris ning praeguse kohvik “Viljandi” kohal. Ühestki neist pole jooniseid ega fotosid teada.

2006. aasta järelevalvetööde käigus leitud pagariahi (joonis 7) oli 2,55 m laiune ning 4,1 m pikkune, säilinud oli see kuni 2,1 m kõrguselt. Ahi oli laotud 27 × 13 × 6,5 cm suurustest tellistest, mis olid omavahel seotud saviga, üks rida külje ning teine otsaga ahju välispindade suunas. Ahju lääne- ning osaliselt ka lõunakülge (kuhu avanesid kütte- ja küpsetusavad) olid lubjatud. Ahju esikülge liigendasid eenduvad tellispostid: vasakpoolne 1,5 tellise laiune (40 cm) ja parempoolne ühe tellise laiune (26 cm) eend, viimane seondub lõõrikäiguga. Ahju alaosas oli 120 cm laiune ja kuni 30 cm kõrgune võlvitud ava, kustkaudu ahju köeti. Raudplekist luukide taga ahju ülaosas asus ca 60 cm laiune küpsetuskamber, mille pikkust polnud võimalik määrata, sest selle seinad olid kokku varisenud koos küpsetuskambri kohal asunud teise võlviga. Võimalik, et ka alumist võlvitud ava kasutati küpsetamisel. Viimase

Joonis 7. Tartu tn 8 leitud pagariahju jäänused. Foto: Herki Helves

kohal asunud tellisvõlv oli nähtavasti soojuste kogumiseks kaetud kuni 50 cm paksuse savikihiga. Korsten asus arvatavasti hoonet liigendanud vaheseina kohal, hoone keskteljest ida, s.t Lossi tänava pool. Ahju seinu tugevdasid kaks paari raudvitsu, mis olid omavahel horisontaalsete raudlattidega ühendatud.

Ahju ehitust vaadates tundub, et see on valminud kahes järgus. Ahju esiküljest 2,1 m kaugusel asub ühe tellise laiune ja kümme-konnan senti-meetri ulatuses ahjuseinast eenduv post, mille tänavapoolsel küljel on kogu ahju kõrguses püstvuuk. Lossi tänava poolsel küljel, kus ahi on ehitatud vastu vaheseina, moodustub viimasesse samal kohal väike aste.

Taoliste ahjude rajamise traditsioon ulatub tagasi vähemalt 13. sajandisse, nagu näitab sarnase ülesehitusega ahju leidmine Prahast, Püha Agnese kloostrist (Reichertova 1968). Ka mitmetel keskaegsetel pagari-tööd kujutavatel miniatuuridel esineb just sellise ehitusega ahje, kus kütte- ja küpsetuskamber on eraldatud. Samas võib Saksamaal toimunud arheoloogiliste kaevamiste tulemuste põhjal väita, et selline vorm on olnud pigem erandlik. Enamik Saksamaal toona rajatud ja kasutatud ahjudest on ümara või ovaalse põhiplaani ning kuplitaolise savist või tellistest võlviga, kus tuli tehakse samasse kambrisse, mille põrandale

hiljem leib küpsema asetatakse (Müller 1992, 130 jj). Ka Eesti taludes küpsetati leiba samal põhimõttel reheahjus. Samas võib Saksa linnades juhtudel, kus pagaritöökoda on samal kohal asunud sajandeid, täheldada, et 18. sajandist muutub pagariahju kuju kandiliseks, kuigi see ehitatakse endiselt kuppelvõlviga (Müller 1992; Gläser 1989, 317 jj)

Tekib küsimus, millisel juhul on eraldi põletuskambriga ahju ehitamine põhjendatud. Vahel tehtud oletus, et alumine nn põletuskamber oli mõeldud vaid puude kuivatamiseks, tundub vähetõenäoline, arvestades suhteliselt suurt hulka telliseid ning ka tööaega, mis sellise võlvi rajamiseks kulub (vt ka Müller 1992, 132–133). On oletatud, et vähemalt keskajal rajati selline ahi kohtades, kus vajati suuremat hulka leiba, näiteks linnustes ja kloostrites. Uusaegsed ahjud muutuvad oma konstruktsioonilt keerukamaks, kuid küsimusele, kuidas need täpsemalt toimisid, pole ühest vastust seni saadud. Saksa kultuuriruumis tänapäeval majade hoovidesse ehitatavate küpsetusahjude seas leidub ka mudel, kus küpsetuskamber paikneb ahju alaosas ning seda köetakse ülalt – olukord, mis võiks põhjendada kaheosalise luugi olemasolu. Tundub siiski kahtlane, kas niivõrd suurt pinda õnnestub vaid ülalt kuumutamiseга piisavalt kõrge temperatuuri juures hoida.

Tartu tn 8 krundil on esimene teade pagaritöökojast kõrvalmaja (Tartu tn 8A) 1899. a juurdeehituse projektil, kuhu hoone kohale on iseloomustavana kirjutatud “Bäckerei und Wohnung”. Sama kordub 1909. a tulekindlustuslepingus ning H. Bärsoni kondiitriäri Tartu tn 8 esineb ka 1925. a aadressraamatus. Seevastu hilisemates aadressraamatutes seda pagaritöökoda enam ei mainita. Võime oletada, et töökoda lõpetas majanduskriisi ajal tegevuse, kuid ühest kinnitust sellele pole. Seevastu fassaadi ümberehitusprojektil 1938. aastast nimetatakse hoonet “ärimajaks”, sellele plaaniti peakorrusele keskne uks ning suured vaateaknad.

Saksamaal jätkasid mitmed keskajal alguse saanud pagaritöökodad oma tegevust ka Teise maailmasõja järel (Müller 1992, 127–128) – küpsetusahjud asusid kivimüüridega keldrites ning jäid purustamata, linnad vajasid aga leiba. Eesti leivatööstuse ümberkujundamine on seni läbiuuri-mata teema, küll võime aga kindlalt väita, et Tartu tn 8 hoones lõpetas pagaritöökoda tegevuse enne Teise maailmasõja lõppu. Küll võib oletada, et tegutsemist jätkasid teised, kahjutules puutumata jäänud pagari-töökodad ning tootmise tsentraliseerimiseni jõuti järk-järgult.

Kokkuvõte

Viljandi Tartu värava eeslinna areng tundub vähemalt seniste andmete põhjal järgivat linnaarengu põhilisi suundumisi, kuid väikese ajanihkega. Nii linna tekkeajal (13. sajandi II veerand) kui ka Liivi sõja järgse madalseisu perioodil polnud 13. sajandi lõpuks linnamüüri piiratud alal ruumipuudust ning nähtavasti ei tõrjutud välja ka mittedaakslasi. Seega tekkis vajadus eeslinnadesse asumiseks märkimisväärselt hiljem – 13. sajandi lõpul ning uuesti 17. sajandi II poolel või isegi 18. sajandil.

Eeslinna teine kujunemine annab mõningaid viiteid sellele, kuidas linna maapuudus viib esmalt eeslinnadesse läbisegi väga mitme eluala esindajaid, kuid aja jooksul toimub teatud korrastumine. 20. sajandi alguseks oli Tartu tänav kujunenud linna peamiseks äritänavaks, samal ajal jätkus piirkonnas ka käsitöö ning esialgu jätkasid tegevust ka mõned tööstusettevõtted (õlletehas). Posti ja Tartu tänav vaheliste suurte kruntide tõttu ei puudunud piirkonnast ka ilu- ja juurviljaaiad. Tundub tõenäoline, et ligikaudu samasugune “korrastatud segadus” valitses ka keskaegses eeslinnas. Arvatavasti asus seal “päris” linnast mõnevõrra rohkem mittedaakslasi, peamiselt eestlasi. Lisaks sepa- ja rätsepatööle pole välistatud ka võimalus, et kusagil eeslinnas paiknes tolleaegne pottsepatöökoda, kuigi see võis asuda ka linnast eemal, soodsate savileiukohtade läheduses. Samal ajal asusid eeslinnades kindlasti kodanike aiad, järve ääres paiknes hobuste koppel ning linna viivate teede ääres asus mitmeid kabeleid (vt lähemalt Viljandi linn..., 116–117). Ka vitsaedade jäänused viitavad loomapidamisele eeslinnas. Kuna eeslinnatänavad polnud ilmselt sillutatud, nagu näitab rattaroobaste leidmine ja sillutisejälgede puudumine, oli olustik paratamatult porisem kui linnas, luues samas head eeldused asjade kaotamiseks – ja taasleidmiseks. Ehkki minevikupildi ehitamine mõnele mingil põhjusel säilinud asjale – olgu selleks pronksspiraalikesed või pagariahi – sisaldab endas alati hulgaliselt küsitavusi, on tegemist ainsate positiivse informatsiooni kandjatega toonasest eluolust.

Tänuavaldus. Soovin mitmete artiklis käsitletud esemete dateeringu ning funktsiooni osas tehtud kasulike märkuste eest tänada arheoloogide Heidi Luike ja Erki Russowit (Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut) ning Riina Rammot (Tartu Ülikooli arheoloogia kabinet).

Allikad ja kirjandus

Allikad

EAA 308-6-42 Charte von der Kreis Stadt Fellin.

EAA 1002-1-1820 Plan von Aufbau mehrerer Hauser der Stadt Fellin.

EAA 1002-1-1826 Charte von der Stadt Fellin.

Fabricius 1900 = Kurzer Abriss der livländischen Geschichte von Dionysius Fabricius, Probst zu Fellin. Aus dem Lateinisch ins Deutsche übersetzt von Georg und Karl von Freymann. – Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft für die Jahre 1896 bis 1899. Fellin, 61–195.

Viljandi linn 1599. aastal. Tõlkinud Katrin Vabamäe, kommentaarid Kaur Altoa. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 1998, 114–153.

Käsikirjad

Altoa, K. 1977. Viljandi vanalinna kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide detailplaneerimine. Uurimistööd. Kõide I. Ajalooline öiend. Tallinn.

Eimre, M. 1988. Tartu – Tallinna – Posti ja Lossi tänavate vaheline kvartal nr 160. Ajalooline öiend. Tekstiline osa. Käsikiri Muinsuskaitseameti (MKA) arhiivis Tallinnas, koopia Viljandi Muuseumis.

Eimre, M. 1989. Viljandi vanalinna kvartal nr 161 ajalooline öiend. Tekstiline osa. Käsikiri MKA arhiivis, koopia Viljandi Muuseumis.

Kodar, A. 1997. Aruanne avariikaevamiste kohta Viljandis Tartu tänaval 14.–20. juunil 1996. Lõpetamata käsikiri Viljandi Muuseumis.

Haak, A. 2001. Aruanne arheoloogilisest järelevalest Viljandi Posti tänava elektri kaabli väljavahetamisel juulis 2000. Tartu. Käsikiri MKA ja Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti (TÜ AK) arhiivis.

Haak, A. 2002. Aruanne arheoloogilistest päästekaevamistest Viljandis, AS Domotex keskküttetrassi alal Posti tn 16 ja Lossi tn 33 vahelises hoovis 31. oktoobrist 17. novembrini 2001. a. Tartu. Käsikiri MKA ja TÜ AK arhiivis.

Haak, A. 2006. Aruanne järelevalve- ja fikseerimistööst Tartu tn 8A ehituskruundil 2005. a sügisel. Käsikiri viimistlemisel.

Moora, H. 1983. Viljandimaa kodanliku diktatuuri aastatel 1920–1940. Viljandi. Käsikiri Viljandi Muuseumis.

Sarv, K. 1996. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest ja järelvalvetöödest Viljandis Tartu tänaval 1996. aasta juulis. Tartu. Käsikiri TÜ AK arhiivis.

Valk, H. 1996. Viljandi arheoloogilise kultuurikihi paksusest ja iseloomust. 1996. a. georadari- ja puurimisuuringute aruanne. Tartu. Käsikiri MKA ja TÜ AK arhiivides.

Valk, H. 2001. Aruanne arheoloogilistest järelvalvetöödest Viljandis Lossi tänavaga ristuva soojatrassi alal 26. juunil – 20. juulil 2001. a. Tartu. Käsikiri MKA ja TÜ AK arhiivides.

Kirjandus

Alttoa, K. 1989. Kahest Antoniuse kabelist ja ühest sealooist. – Kleio 2, 22–28.

Eesti. Tööstuse ja kaubanduse adressraamat 1921. Berlin.

Eesti address-raamat 1936–1937. Tallinn 1936.

Gläser, M. 1989. Eine Lübecker Bäckerei aus dem Mittelalter und der frühen Neuzeit. Archäologische Untersuchungen auf dem Grundstück Engelswisch 65. – LSAK Bd. 16. Bonn, 309–334.

Haak, A. & Lätti, P. ilmunisel. Archaeological Investigations at the Town Wall of Viljandi, and at the Construction Site Tartu Street 8A. – AVE 2005. In print

Haak, A., Vaba, A. & Valk, H. 2002. 2001. aasta arheoloogilised uuringud Viljandis. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2001, 29–51.

Haak, A. & Valk, H. 2002. Archaeological Investigations of Medieval and Post-Medieval Viljandi. - AVE 2001, 91–104.

Leimus, I. (tlk) 2001. Viljandi linnaprivileegide kinnitamine ordumeister B. von der Borchi poolt 1481. aastal – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2000. Viljandi, 127–135.

Leimus, I. (tlk) 2002. Viljandi linnaprivileegide kinnitamine ordumeister Wolter von Plettenbergi poolt 1533. aastal – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2001. Viljandi, 59–62.

Müller, U. 1992. Eine gewerbliche Bäckerei in Lübeck vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. Ergebnisse der Grabung Mühlenstrasse 65. – Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte, 22. Bonn, 123–143.

Reichertova, K. 1968. Nález chlebové pece v Aneždkém klášteře v Praze 1, na Františku. – Archeologické rozhledy, 10, 220–229.

Riikline aadress-raamat 1925. Tallinn

Tvauri, A. 2000. Loode-Vene päritolu slaavi keraamika Eestis 11.–16. sajandil. – Eesti Arheoloogia Ajakiri 4/2, 91–119.

Tvauri, A. 2004. Liivi sõja aegne Vene päritoluga keraamika Eesti linnustes ja linnades. – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Muinasaja teadus, 14. Tartu – Tallinn, 395–419.

ON THE EMERGENCE, DESTRUCTION AND RE-EMERGENCE OF THE SUBURB IN FRONT OF TARTU GATE OF VILJANDI. NEW DATA FROM ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS OF 1995–2005.

Arvi Haak

Medieval Viljandi had two suburbs, situated in front of both main gates. The article concentrates on the development of the suburb situated in front of the Tartu Gate, which seems to have been established anew at the end of the 18th century. While only archaeological sources show the one-time existence of the medieval suburb, most of the development of the re-established suburb can be obtained from written sources. Still, archaeological data of the modern period is useful for comparison and synthesis. During the last ten years, 8 archaeological surveys or rescue excavations have taken place in the territory of the medieval suburb (Fig. 1). On the basis of the data collected, the suburb was established at the beginning of the 14th century, and depopulated during the 16th century, that probably because of the Livonian War (1558–1583). During the medieval stage of habitation, textile processing, smithery and probably small-scale bone processing took place in the suburb, as finds indicate (Fig. 2). During the first half of the 17th century, most of the territory of the former suburb was annexed to the Viljandi manor, and it could be inhabited anew only at the end of the 18th century.

The article also introduces the result of archaeological investigation at the territory of the plot at Tartu Street 8, as well as historical sources of that plot, to attempt a comparative approach. The plot was among the oldest in the suburb, situated just next to the medieval moat. A wooden house partially still standing was mentioned at the plot in 1821. A bakery oven (Fig. 7) unearthed during archaeological survey, was situated at the cellars of a house constructed in 1895. At the beginning of the 20th century, the central street of the former suburb – Tartu Street – became the central business street of the town. The bakery was mentioned for the last time in 1925. A great part of the suburb burned in 1944 and was later demolished.

Although most of the greater developments of the suburb during the Modern Period are depicted in written sources, the overall setup of yards and auxiliary buildings, date of their reconstruction, as well as traces of economic activities can be traced archaeologically. Such studies would hopefully result in a more complex understanding of the economic situation of the people of the not-so-faraway past.